

ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

Σωτηρούλα Βασιλείου

**ΑΝΤΑΜΟΙΒΕΣ
ΤΩΝ ΑΓΩΝΙΣΤΩΝ
ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ
ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ
1828-1844**

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ι. Η ΤΩΝ ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΟΝΟΜΑΤΩΝ ΕΠΙΣΚΕΨΙΣ

Στις συλλογές της Εθνικής Πινακοθήκης της Ελλάδος περιλαμβάνονται τέσσερις ελαιογραφίες του Διονυσίου Τσόκου, οι οποίες προβάλλουν τη μετεπαναστατική εξαθλίωση των αγωνιστών και υπονοούν την κρατική αγνωμοσύνη.¹ Το αφήγημα του ανάλγητου, αρνούμενου στα γνήσια τέκνα της πατρίδας την αναγνώριση και την περίθαλψη, κράτους ενισχύουν ο «Ψωμοζήτης Στρατιώτης» του Αλεξάνδρου Σούτσου (1831), ο «Ματρόζος» του Γεωργίου Στρατήγη (1860-1938) και η κινηματογραφική *Μαντώ Μαυρογένους* (1971).

Πάντως, παρά την κυριαρχία του θέματος του αξιολύπητου απομάχου, η τέχνη αποτύπωσε, παράλληλα, τη μέριμνα της πατρίδας για τους προμάχους και τη δόξα τους. Συνεπώς, αξιοσέβαστος και πάνοπλος, παρά το πρόδηλο άλγος, απεικονίστηκε ο «Τυφλός τραυματίας» από τον Θεόδωρο Βρυζάκη, τον δημιουργό, επίσης, του μνημειώδους πίνακα «Υπέρ πατρίδος το παν». Γνωστός και με τις ονομασίες «Η Ελλάς ευγνωμονούσα» και «Η Ελλάς συνάγουσα τα τέκνα της», ο Βρυζάκης συνιστά άρτια απόδοση της αδιαμεσολάβητης ανταμοιβής της αγωνιστικής προσφοράς υπό τη μορφή της προστασίας, της τιμής και της αθανασίας.²

1. Διονύσιος Τσόκος, «Αγόρι που οδηγεί τυφλό» (1849)· «Παλαίμαχος ζητιάνος» (1858)· «Γέρος αγωνιστής που παίζει λύρα» (1858)· «Μικρός οδηγεί τυφλό αγωνιστή» (1860), ΕΠΜΑΣ, αρ. Κ.750, Κ.748, Κ.814· Κ.840 (βλ. Παράρτημα εικόνων).

2. Θεόδωρος Βρυζάκης, ΕΠΜΑΣ, αρ. Π.731· Π.643 (βλ. Παράρτημα εικόνων).

Πώς συνδυάζονται άραγε οι εικόνες της φροντίδας για τους παλαιούς πολεμιστές και της επιβράβευσης των ηρώων με εκείνες της απαξίωσης και της επαπειτίας των απομάχων; Πώς διαμορφώθηκαν μετεπαναστατικά οι προσωπικές διαδρομές των αγωνιστών με σημαία αναφοράς τη δράση τους και την κρατική πολιτική; Τι σήμαιναν η συμβολή στον Αγώνα και οι ηθικές και υλικές ανταμοιβές για τον ιδιωτικό και δημόσιο βίο; Η δημοφιλία του θέματος του αγωνιστή-θύματος αντανακλά την κυρίαρχη κατάσταση ή είναι παραπλανητική; Όλοι αυτοί οι προβληματισμοί αποτέλεσαν την αφετηρία για την ανά χείρας μελέτη. Βεβαίως, από τα πρώτα κιόλας στάδια τα ερωτήματα πολλαπλασιάστηκαν, με τις απαντήσεις να συνθέτουν μια καλειδοσκοπική αναπαράσταση της κοινωνίας των αγωνιστών.

Κατ' αρχάς, ωστόσο, πρέπει να διευκρινιστεί ποιοι ήταν οι αγωνιστές.³ Στο βιβλίο ο όρος χρησιμοποιείται με την ευρεία έννοια, όπως αυτή σφυρηλατήθηκε μέσα από τα γεγονότα, τις συζητήσεις και τις νομοθετικές διατάξεις, από το 1821 ως το 1844. Δηλαδή, αγωνιστές και προϊόντος του χρόνου παλαιοί ή αρχαίοι αγωνιστές δεν θεωρούνταν μόνο οι αυτόχθονες και ετερόχθονες μαχητές της ξηράς και της θάλασσας, αλλά και όσοι είχαν συμβάλει στην Επανάσταση οικονομικά, πολιτικά ή πνευματικά. Στους αγωνιστές περιλαμβάνονταν, επίσης, οι φιλέλληνες που είχαν δράσει στην Ελλάδα και διασταλτικά οι πολεμοπαθείς, δηλαδή οι αυτόχθονες που αναπόφευκτα είχαν υποστεί καταστροφές, και οι πρόσφυγες και μετανάστες των περιοχών που είχαν επαναστατήσει. Μέλη της μεγάλης οικογένειας των αγωνιστών ήταν, τέλος, οι χήρες και τα

3. Για τη σύγχρονη συζήτηση επί του θέματος, βλ. Christopher Dandeker, Simon Wessely, Amy Iversen και John Ross, «What's in a Name? Defining and Caring for "Veterans". The United Kingdom in International Perspective», *Armed Forces & Society*, 32/2 (2006): 161-177. Σημειωτέον ότι αν και σήμερα δεν είναι σπάνιες οι αναφορές στους «βετεράνους» της Ελληνικής Επανάστασης οι ίδιοι ουδόλως χρησιμοποιούσαν αυτό τον όρο.

ορφανά των πεσόντων καθώς και οι γυναίκες και τα τέκνα όσων συντελεστών της Επανάστασης εκδημούσαν.

Πιο εξειδικευμένοι ήταν οι όροι πρόμαχος και παλαίμαχος, οι οποίοι συνήθως περιέγραφαν τους μαχητές, στεριανούς και θαλασσινούς. Μερικές φορές, όμως, καθώς ο χρόνος αποχρωμάτιζε τις διαχωριστικές γραμμές, ως πρόμαχοι και παλαίμαχοι αναφέρονταν και οι πολιτικοί του Αγώνα. Λιγότερο δημοφιλής ήταν ο όρος «απόμαχος» (γαλ. invalide), αφού ακόμα και οι πραγματικά ανίκανοι για οιαδήποτε υπηρεσία αυτοσυστήνονταν ως αρχαίοι πολεμιστές, ενώ ως απόμαχοι αναφέρονταν κυρίως οι ολιγάριθμοι άνδρες του λόχου των απομάχων. Επιπλέον, καθώς με την πάροδο των ετών η δυναμική των αρχαίων αγωνιστών έφθινε, εμφανίστηκαν οι εκφράσεις «ζώντα» ή «ηρωικά λείψανα του Αγώνος».

2. Η ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ ΤΩΝ ΠΑΛΑΙΩΝ ΑΓΩΝΙΣΤΩΝ

Η ιστοριογραφία της αποκατάστασης υπήρξε στην πραγματικότητα σύμφυτη της. Ήδη με τη σίγηση των επαναστατικών όπλων άρχισαν να δημοσιεύονται κατ' αρχάς τα απομνημονεύματα, τα ενθυμήματα, οι διηγήσεις και οι μεμονωμένες, αυτοτελείς βιογραφίες, ως τεκμήρια των θυσιών και των δικαιωμάτων των πρωταγωνιστών, των κληρονόμων και των συντρόφων τους.⁴ Τον διάλογο των αφηγήσεων αυτών με τις ποικίλες όψεις της αποκατάστασης επιβεβαιώνει η αιτιολόγηση της συγγραφής βάσει της εξοργιστικής επιβράβευσης

4. Κάρπος Παπαδόπουλος, «Ειδοποιήσις», Αθηνά, αρ. 458, 31-3-1837: «ο εθνικός αγών της επαναστάσεως έπαυσε [...] και νέος [...] τον διεδέχθη ευθύς, εκείνος της ιστορίας του». Τάσος Γριτσόπουλος, «Ιστοριογραφία του Αγώνος», *Μνημοσύνη*, 3 (1970-1971): 33-253. Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης, «Το εθνικό πάνθεον των βιογραφιών και των προσωπογραφιών (1828-1876)», στο Πασχάλης Κιτρομηλίδης και Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης (επιμ.), *Δ' Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας, Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002, Πρακτικά*, τ. 1, ΕΙΕ, Αθήνα 2004, σ. 171-194.

«τιποτένιων» και της προσωπικής αγωνίας για τη δικαίωση των αξιών, την ορθή καταγραφή των γεγονότων από τους αυτόπτες μάρτυρες και τον παραδειγματισμό των νέων.⁵ Εφόσον η αξιολόγηση των συμβάντων και των προσώπων εξαρτιόταν από την ταυτότητα, τα επαναστατικά βιώματα, τη μετεπαναστατική σταδιοδρομία και τις φιλοδοξίες εκάστου συγγραφέα, τις εκδόσεις ακολουθούσαν καταγγελίες και νέες αφηγήσεις, προς επανόρθωση των σφαλμάτων και αποτροπή των συνεπειών τους.⁶ Όπως θα φανεί κατά την πραγμάτευση, η αναδεδειγμένη, σε ειδικές μελέτες, διεκδίκηση του πρωταγωνιστικού ρόλου στα γεγονότα, η ταύτιση της προσωπικής εξιστορήσης με την αλήθεια και η προβολή της αποκατάστασής της ως «χρέους» συναντούν την επιχειρηματολογία των αιτούντων αποζημιώσεων και βραβείων.⁷

Τα αυτοαναφορικά έργα, τα οποία μόνο με την ευρεία έννοια μπορούν να χαρακτηριστούν «ιστοριογραφικά», ακολούθησαν, κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, τριτοπρόσωπες εξιστορήσεις των επαναστατικών γεγονότων και συλλογές βιογραφιών στηριγμένες στην προσωπική γνώση και την έρευνα. Πάντως, όπως επι-

5. Διονύσιος Σουρμελής, *Ιστορία των Αθηνών κατά τον υπέρ ελευθερίας αγώνα*, τυπ. Κορομηλά, Αίγινα 1834. Αμβρόσιος Φραντζής, *Επιτομή της Ιστορίας της Αναγεννηθείσης Ελλάδος*, τ. 1, τυπ. Καστόρχη, Αθήνα 1839, σ. α'-θ'.

6. Κάρπος Παπαδόπουλος, *Ανασκευή των εις την Ιστορίαν των Αθηνών αναφερομένων [...]*, τυπ. Μαντζαράκη, Αθήνα 1837, σ. δ'-ε'. Εμμανουήλ Ξάνθος, *Απομνημονεύματα περί της Φιλικής Εταιρίας*, τυπ. Γκαρπολά, Αθήνα 1845, σ. γ', 29-32, 237-239. Νικόλαος Σπηλιάδης, *Απομνημονεύματα διά να χρησιμεύσωσιν εις την Νέαν Ελληνικήν Ιστορίαν (1821-1843)*, τ. 1, τυπ. Φιλαδελφώς, Αθήνα 1851, σ. ε'-θ'. Ιωάννης Μακρυγιάννης, *Απομνημονεύματα*, επιμ. Γιάννης Βλαχογιάννης, τ. 2, Βαγιονάκης, Αθήνα 1947, σ. 94-96, 100-101. Κανέλλος Δεληγιάννης, *Απομνημονεύματα*, επιμ. Γ. Τσουκαλάς, Τσουκαλάς, Αθήνα 1955-1957, τ. 1, σ. 2· τ. 3, σ. 243.

7. Ευτυχία Λιάτα, «Οι αναβαθμοί της απομνημόνευσης και οι πολιτικές στρατηγικές μιας οικογένειας», *Ο Εραμιστής*, 20 (1995), κυρίως σ. 163-169. Σοφία Καρύμπαλη, «Το επιχείρημα στα απομνημονεύματα του Στρατηγού Μακρυγιάννη», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, ΕΚΠΑ, 2012, σ. 56-84.

βεβαιώνουν ο πρόλογος του Σπυρίδωνα Τρικούπη στην *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης (1853-1857)* και του Αναστασίου Γούδα στους *Βίους παραλλήλους των επί της αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεψάντων ανδρών (1869-1876)* και η παραγωγή αυτή αναμετρίοταν με τα προτάγματα των ημερών της.

Κατά τον Τρικούπη, μέγιστες αρετές της σύγχρονης Ιστορίας ήταν η διαιώνιση των ονομάτων και των έργων των συντελεστών, η αυτοψία και η τεκμηρίωση των εξιστορούμενων μεγάλων συμφορών και ανδραγαθημάτων από τους «συμφέρον έχοντες» ομογενείς.⁸ Στη μνήμη των «διαπρεψάντων» εστίασε και ο Γούδας, ο οποίος, όμως, επέμεινε περισσότερο στην απόδοση του οφειλόμενου φόρου τιμής στους 98 βιογραφούμενους (Φιλικούς, στρατιωτικούς, πολιτικούς, κληρικούς, εμπόρους και άλλους χορηγούς) και στον παραδειγματισμό των συγχρόνων και των μεταγενεστέρων. Κατά τον Γούδα, οι άνδρες αυτοί ήταν διεθνώς απaráμιλλοι «γίγαντες» αφού, αν και άπειροι και άποροι, με καρτερία και αυταπάρνηση θριάμβευσαν επί των Τούρκων καθώς και της ευρωπαϊκής διπλωματίας.⁹

Έτσι, μέσα από το συγγραφικό έργο που παρήχθη έως και το τέλος του αιώνα αναδύθηκε ένα πολυσυλλεκτικό «πάνθεον». Ωστόσο, δεν μπορούμε να μιλάμε για πλήρη εικόνα, αφού η εργογραφία αυτή καθορίστηκε είτε από τις δυνατότητες παραγωγής λόγου είτε

8. Σπυρίδων Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, τυπ. Ερυθρού Λέοντος Ταΰλδρου και Φραγκίσκου, τ. 1, Λονδίνο 1853, σ. 5-8, 14. Πρβλ. «Ολίγα λέξεις του στρατηγού Ι. Θ. Κολοκοτρώνου εις ανασκευήν διηγήματός τινος του κ. Τρικούπη», *Απόμαχος*, αρ. 10, 30-1-1858· Δεληγιάννης, *ό.π.*, τ. 3, σ. 245-313, όπου «Ανασκευή της Ιστορίας του Σπυρίδωνος Τρικούπη». Για την *Ιστορία* του Τρικούπη, το πλαίσιο συγγραφής και την υποδοχή της, βλ. Βασίλης Κρεμμυδάς, *Από το Σπυρίδωνα Τρικούπη στο σήμερα: Το Εικοσιένα στις νέες ιστοριογραφικές προσεγγίσεις*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2007, σ. 119-151.

9. Αναστάσιος Γούδας, *Βίοι παράλληλοι των επί της αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεψάντων ανδρών*, τ. 1, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1869, σ. ε΄-στ΄.

και από τη συμφωνία με το δομούμενο εθνικό αφήγημα της Παλιγγενεσίας.

Όσον αφορά τη σύγχρονη βιβλιογραφία, πρέπει κατ' αρχάς να επισημανθεί η πρωταγωνιστική παρουσία των ηγετών του Αγώνα στις γενικές και πολιτικές ιστορίες του 19ου αιώνα. Αν και οι αναφορές στους θεσμούς ανταμοιβής τους είναι συνήθως επιγραμματικές, τα έργα αυτά παρέχουν τη δυνατότητα εντοπισμού της προσαρμογής και επίδρασης των επιφανών αγωνιστών στα ευρύτερα πολιτικοκοινωνικά δρώμενα.¹⁰

Η ευρύτερη σταδιοδρομία των ανδρών της Επανάστασης αποτέλεσε θέμα και ειδικών μελετών, εστιασμένων κυρίως στα παλικάρια και την πολυδιάστατη δράση τους. Με ποικίλες αφετηρίες και ζητούμενα έχουν κατ' αρχάς διερευνηθεί η διασφάλιση μεριδίου στα επαναστατικά κέρδη και ρόλου στο κυοφορούμενο κράτος ως κίνητρα αγώνα (απελευθερωτικού και εμφυλίου) και παράγοντες του αναπροσανατολισμού των δραστηριοτήτων ατόμων και ομάδων.¹¹ Ειδικότερα έχουν αναδειχθεί η επίδραση των κυβερνητικών κινή-

10. John Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση στο ελληνικό βασίλειο (1833-1843)*, τ. 1-2, επιμ. Νικηφόρος Διαμαντούρος, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1997. Θάνος Βερέμης και Γιάννης Κολιόπουλος, *Ελλάς, η σύγχρονη συνέχεια. Από το 1821 μέχρι σήμερα*, Καστανιώτης, Αθήνα 2006, κυρίως σ. 217-245, όπου έμφαση στην αναπαραγωγή προνεωτερικών σχέσεων εξουσίας. Πρβλ. Gunnar Herring, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα (1821-1936)*, τ. 1, μτφρ. Θόδωρος Παρασκευόπουλος, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2006, κυρίως σ. 15-360, όπου τα «κόμματα εκπροσώπησης συμφερόντων, ρευμάτων, απόψεων και αιτημάτων της κοινωνίας» της οθωνικής περιόδου χαρακτηρίζονται φορείς εκσυγχρονισμού. Ο Κώστας Κωστής («Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας». *Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους 18ος-21ος αιώνας*, Πόλις, Αθήνα 2013) τονίζει ιδιαίτερως τη διάσταση ανάμεσα στις προσδοκίες και τα δεδομένα και στην «εξημέρωση» των «πολιτικών ολιγαρχιών» μέσω της ένταξης στην κρατική μηχανή (σ. 179-343). Παρομοίως, ο Γιώργος Δερτιλής (*Ιστορία του ελληνικού κράτους 1830-1920*, ΠΕΚ, Ηράκλειο 2014, σ. 66-74, 189-227) αναδεικνύει την αποσταθεροποιητική πάλη των επαναστατικών ηγετών για κυριαρχία στην κεντρική πολιτική σκηνή.

11. Νίκος Ροτζόκος, *Επανάσταση και εμφύλιος στο Εικοσιένα, Πλήθρον/Δοκίμης*, Αθήνα 1997.

τρων και επιλογών στο εσωτερικό των τοπικών κοινωνιών και οι διαδρομές φιλόδοξων κλεφταρματολών και πολιτικών. Ως επαναστατικοί ηγέτες, οι άνδρες αυτοί ταύτιζαν το ατομικό συμφέρον με το εθνικό και αντλούσαν νομιμοποίηση και κύρος από τα αξιώματα και τη χρηματοδότηση της Κεντρικής Διοίκησης.¹²

Με σημείο αναφοράς το ελληνικό κράτος έχουν εξηγηθεί οι τρόποι με τους οποίους ο Καποδίστριας προσπάθησε να ελέγξει τη δράση των ατάκτων της Επανάστασης και να τους προσφέρει προοπτικές βιοπορισμού.¹³ Επιπλέον, έχουν εξεταστεί ο ρόλος του συγκεντρωτισμού και της αμφισβήτησης «δικαιωμάτων» στη σύμψηξη της αντικαποδιστριακής αντιπολίτευσης και το χάος που ακολούθησε τη δολοφονία του Κυβερνήτη.¹⁴ Για την ίδια περίοδο, η εστίαση στους ενόπλους των παραμεθόριων περιοχών προέβαλε την πρωτόγνωρα άβολη θέση τους όσο το ζήτημα των βόρειων συνόρων παρέμενε εκκρεμές και οι ίδιοι, αντί να ανταμείβονται για τα άθλα τους, βρίσκονταν αντιμέτωποι με τις απαιτήσεις ενός νεωτερικού κράτους για συμμόρφωση στους κανόνες του.¹⁵

Στο πλαίσιο της πραγμάτευσης της στρατιωτικής πολιτικής των Βαυαρών έχει παρουσιαστεί διεξοδικά και η αντιμετώπιση των Ελ-

12. Διονύσιος Τζάκης, «Αρματολισμός, συγγενικά δίκτυα και εθνικό κράτος. Οι ορεινές επαρχίες της Άρτας στο πρώτο ήμισυ του 19ου αιώνα», δημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 1997, σ. 185 κ.ε. Του ίδιου, «Από την τοπικότητα στην εθνική επικράτεια: Ο Γεώργιος Καραϊσκάκης στα χρόνια του '21», στο Πέτρος Πιζάνιας (επιμ.), *Η ελληνική επανάσταση του 1821: ένα ευρωπαϊκό γεγονός*, Κέδρος, Αθήνα 2009, σ. 241-260.

13. Στέφανος Παπαγεωργίου, *Η στρατιωτική πολιτική του Καποδίστρια. Δομή, οργάνωση και λειτουργία του στρατού ξηράς της καποδιστριακής περιόδου*, Εστία, Αθήνα 1986.

14. Χρήστος Λούκος, *Η αντιπολίτευση κατά του Κυβερνήτη Ιω. Καποδίστρια 1828-1831*, Θεμέλιο, Αθήνα 1988. Κωνσταντίνος Βακαλόπουλος, *Η περίοδος της Αναρχίας 1831-1833*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1984.

15. Basil Gounaris, «Blood Brothers in Despair: Greek Brigands, Albanian Rebels and the Greek-Ottoman Frontier, 1829-1831», *Cahiers balkaniques*, 45 (2018): 191-216.

λήνων πολεμιστών. Σύμφωνα με τα συμπεράσματα, η επιδιωκόμενη συμβολή του στρατού στην εδραίωση του καθεστώτος επετεύχθη. Η αγνόηση, όμως, των ελληνικών ιδιαιτεροτήτων, οι υπερβολικές προσδοκίες των πολεμάρχων και τα ελλιπή προσόντα τους, οι απογοητευτικές αμοιβές τους και η απαίτηση υπακοής σε καλοπληρωμένους ξένους βαθμοφόρους υπονόμεισαν τη σταθερή αποκατάσταση και νομιμοφροσύνη όλων τους. Συνεπώς, πολλοί αναζήτησαν τον βιοπορισμό στην έκνομη ή επαμφοτερίζουσα δράση.¹⁶

Με δεδομένο αυτό το σκηνικό, η ιστορική έρευνα ήδη από τη δεκαετία του 1980 επιβεβαίωσε τους δεσμούς ανάμεσα στη ληστεία, τον κλεφταρματολισμό και τον αλυτρωτισμό. Όπως εξηγήθηκε, οι παλαιοί αξιωματικοί λειτουργούσαν ως σύνδεσμοι ανάμεσα στο κέντρο και την περιφέρεια, τη νομιμότητα και την παρανομία. Βραχίονας και μαζί βαρίδι των πολιτικών ηγεσιών, οι ποικιλώνυμοι οπλοφόροι ήταν επίσης εκπρόσωποι μιας επιζήμιας αξιοβράβευτης παλικαριάς.¹⁷

Η εστίαση στο τρίπτυχο εθνικές γαίες, δανεισμός και εθνική κυριαρχία προέβλεπε τη σημαίνουσα σύνδεση της διαχείρισης των αγωνιστών με εκείνη των εθνικών γαιών και τον δανεισμό. Η αλ-

16. Δημήτρης Μαλέσης, *Στρατιωτική πολιτική και θεμελίωση του ελληνικού κράτους. Οργάνωση, εκπαίδευση και λειτουργία του στρατού στην περίοδο της οθωνικής απολυταρχίας*, Παπαζήσης, Αθήνα 2004. Ο Μαλέσης («...ν' ανάμνη η επανάστασις»: *Μεγάλη ιδέα και στρατός τον 19ο αιώνα*, Ασίνη, Αθήνα 2018) επιχείρησε την ανασύνθεση της ιστορίας του ελληνικού στρατού από την Επανάσταση έως το 1915.

17. Βλ. κυρίως John Koliopoulos, *Brigands with a Cause. Brigandage and Irredentism in Modern Greece 1821-1912*, Clarendon Press, Οξφόρδη 1987 και Ιωάννης Κολιόπουλος, *Περί λύχνων αφάς: η ληστεία στην Ελλάδα (19ος αι.)*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2005. Την κατοχύρωση της παλικαριάς ως αξιοβράβευτης εθνικής αρετής υπογράμμισε και ο Βασίλης Γούναρης στην εισαγωγή στον τόμο *Ηρωες των Ελλήνων: Οι καπετάνιοι, τα παλικάρια και η αναγνώριση των εθνικών αγώνων 19ος-20ός αιώνας*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2014, σ. 11-26.

ληλεπίδραση δεν περιοριζόταν στην ανασταλτική λειτουργία των δανείων για τη διανομή των γαιών εν είδει αποζημίωσης και επιβράβευσης. Ως κυβερνητική προτεραιότητα, ο προσεταιρισμός ατόμων και ομάδων συντηρούσε την εσωτερική αστάθεια και υπονόμειε τη διεθνή φερεγγυότητα της χώρας.¹⁸

Από τα πορίσματα των ερευνητών, οι οποίοι εστίασαν στις εξεγέρσεις της πρώτης οθωνικής δεκαετίας, πρέπει να υπογραμμίσουμε τη νομιμοποιητική επίκληση της στέρησης δικαιωμάτων από τη βαυαρική εξουσία και την ιδιότυπη κρατική αντίδραση. Εκδηλωνόμενη πρώτα ως απηνής καταστολή και ακολούθως ως αμνήστευση και προσεταιρισμός, η αντιμετώπιση αυτή απέληγε στη διατράνωση του ρυθμιστικού ρόλου του συγκεντρωτικού κράτους.¹⁹

Επιπλέον, με σημείο αναφοράς συγκεκριμένες πληθυσμιακές ομάδες έχουν μελετηθεί και εξακολουθούν να μελετώνται οι συνθήκες ενσωμάτωσης μαχητών, πολιτικών και πολεμοπαθών προσφύγων και μεταναστών στο ελληνικό βασίλειο.²⁰ Ειδικότερα, η παρακολούθηση των συζητήσεων περί της ελληνικής ιθαγένειας

18. Εύη Καρούζου, *Εθνικές γαίες, εθνικά δάνεια και εθνική κυριαρχία. Βρετανική διπλωματία και γαιοκτησία στο ελληνικό κράτος 1833-1843*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2018. Ανδρέας Ανδρεάδης, *Ιστορία των εθνικών δανείων. Μέρος Α΄: Τα δάνεια της ανεξαρτησίας (1824-1825). Το δημόσιον χρέος επί της βαυαρικής δυναστείας*, Εστία, Αθήνα 1904.

19. Καίτη Αρώνη-Τσίχλη, *Αγροτικές εξεγέρσεις στην Παλιά Ελλάδα, 1833-1881*, Παπαζήσης, Αθήνα 2009. «Η απονομή αμνηστίας και χάριτος κατά την οθωνική περίοδο. Καταστολή και αφομοίωση της εξέγερσης» και «Οι εξεγέρσεις του 1836 στη Στερεά Ελλάδα», στο Νίκος Θεοτοκάς και Νίκος Κοταρίδης, *Η οικονομία της βίας. Παραδοσιακές και νεωτερικές εξουσίες στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2006, σ. 59-348.

20. Απόστολος Βακαλόπουλος, *Πρόσφυγες και προσφυγικόν ζήτημα κατά την Επανάστασιν του 1821*, Θεσσαλονίκη 1939. Βαΐα Δραγάτη, «Τα πελατειακά κυκλώματα των Μακεδόνων στην οθωμανική περίοδο», *Κλειώ*, 6 (2012): 101-148. Μάρω Παπαδάκη-Τζαβάρα, «Οικισμοί Κρητών προσφύγων στο Ελληνικό Βασίλειο. Η περίπτωση της Μινώας (Τολό) 1833-1848», *Πεπραγμένα Ι΄ Κρητολογικού Συνεδρίου (Χανιά 1-8 Οκτωβρίου 2006)*, τ. 3, Χανιά 2011, σ. 91-113.

ανέδειξε, πέρα από την αναδίπλωση του επαναστατικού κοσμοπολιτισμού, τα σημεία τριβής αυτοχθόνων και ετεροχθόνων και τη σημασία της αγωνιστικής δράσης ως προσόντος για την απόλαυση αστικών και πολιτικών δικαιωμάτων.²¹

Τη σημασία της αγωνιστικής δράσης στη διαμόρφωση της νεοελληνικής ταυτότητας επιβεβαίωσε και η ανάλυση του λόγου των αγωνιστών και περί αυτών με βασικό εργαλείο τον Τύπο, αποτυπώνοντας την καλλιέργεια δύο «ιδεοτύπων», του «αληθούς αγωνιστή» και του «αγωνιστή». Διαιρετικός ο πρώτος, επιστρατευόταν στο πλαίσιο «ενδοοικογενειακών» ανταγωνισμών. Με φόντο την αναμέτρηση με την ξενοκρατία και την προϊούσα ιεροποίηση της Επανάστασης, ο δεύτερος ιδεότυπος προέβαλε την ανωτερότητα των αγωνιστών έναντι των αμέτοχων στην Παλιγγενεσία.²² Η επικέντρωση δε στην ενοποιητική λειτουργία του Αγώνα ανέδειξε την εργαλειοποίηση του μοτίβου της γενικής εξαθλίωσης των αγωνιστών από ορισμένους πολεμάρχους και επιγόνους.²³

Άλλωστε, σε μελέτες εστιασμένες στην κοινωνική διάρθρωση και την οικονομική δραστηριότητα των πρώτων μετεπαναστατικών δεκαετιών, οι άνδρες του Αγώνα δεν πρωταγωνιστούν ως αξιολύπητοι ενδεείς, αλλά ως ευυπόληπτοι αστοί, διορατικοί αγοραπωλητές, πρόθυμοι δανειστές και φιλογενείς δωρητές.²⁴ Τέτοιοι επώνυμοι

21. Ελπίδα Βόγλη, «*Έλληνες το γένος*». *Η ιθαγένεια και η ταυτότητα στο εθνικό κράτος των Ελλήνων (1821-1844)*, ΠΕΚ, Ηράκλειο 2008.

22. Ελισάβετ Τσακανίκα, *Αγωνιστές του 1821 μετά την Επανάσταση*, Ασίνη, Αθήνα 2019.

23. Έλλη Σκοπετέα, *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Πολύτυπο, Αθήνα 1988, σ. 205-217.

24. Ευκρινή εικόνα της αθηναϊκής κοινωνίας κομίζει η Υπακοή Χατζημιχαήλ με την αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή της «“Συμβαλλόμενοι εν Αθήναις...”: οικονομικές και κοινωνικές όψεις της Αθήνας στο πρώιμο ελληνικό κράτος (1833-1843)», Ρέθυμνο 2011. Βλ. επίσης Μάγδα Στρουγγάρη-Περυσινάκη, «Οικονομικές αντιλήψεις και πρακτικές στον Μακρυγιάννη», *Δωδώνη*, 20 (1991): 189-230, όπου τεκμηριωμένη παρουσίαση του Μακρυγιάννη ως

στρατιωτικοί και πολιτικοί αποτέλεσαν το επίκεντρο ιστορικών βιογραφιών. Σε αυτές, την περιγραφή των επαναστατικών πεπραγμένων ακολουθεί η παρακολούθηση της προσαρμογής στις μεταβαλλόμενες συνθήκες.²⁵ Τέλος, πρέπει να σημειωθεί πως τα άθλα και τα βραβεία των αγωνιστών του 1821 θέλγουν διαχρονικά ιστοριοδίφες, οι οποίοι επιχειρούν, βάσει αρχειακών ευρημάτων, να αποτυπώσουν τη συμμετοχή οικογενειών ή περιοχών στην Παλιγγενεσία.²⁶

Συνοψίζοντας τα παραπάνω, διαπιστώνουμε πως οι άνδρες της απελευθερωτικής γενιάς πρωταγωνιστούν στην ιστοριογραφία της μετεπαναστατικής περιόδου. Ωστόσο, παρά το ταμείυμα του υλικού και την ευγλωττία του, απουσιάζει από τη βιβλιογραφία η συνολική ανάδειξη, ιδίως μέσα από την αλληλογραφία, των αιτημάτων των αγωνιστών, των παραλλαγών τους, της πολυσημίας και των σημείων αναφοράς τους. Λείπει, επίσης, η συνολική παρουσίαση της νομοθεσίας, η οποία αναφερόταν στη βαθμολογία, τη σταδιοδρομία, την

δραστήριου πλην ανασφαλούς εμπόρου και δανειστή, με βίο δομημένο στο δούνα και λαβείν.

25. Με κριτήρια τη σφαιρικότητα των προσεγγίσεων και την αντιπροσωπευτικότητα των βιογραφουμένων αναφέρονται τα εξής έργα: Νίκος Θεοδοκάς, *Ο βίος του στρατηγού Μακρυγιάννη: Απομνημονεύματα και ιστορία*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2012· Κωνσταντίνος Μπέλης, *Από την οθωμανική νομιμότητα στο εθνικό κράτος. Το «άτομο» στο επίκεντρο της Ιστορίας. Λυκούργος Λογοθέτης (1772-1850)*, Παπαζήσης, Αθήνα 2014· Λύντια Τρίχα, *Σπυρίδων: Ο άλλος Τρικούρης, 1788-1873*, Πόλις, Αθήνα 2019.

26. Από τα εκατοντάδες ιστοριοδιφικά έργα ιδιαίτερη αναφορά αξίζουν τα εξής: Κώστας Σπανός, *Άγνωστοι Θεσσαλοί κλεφταρματολοί αγωνιστές κατά την επανάσταση του 1821*, Σταμούλης, Αθήνα 2005· Γεώργιος Τσατσάνης, *Δυτικορομυλιώτες αγωνιστές του 1821*, τ. 1-3, Βεργίνα, Αθήνα 2005· Σταύρος Καπετανάκης, *Αριστεία του 1821 σε Μανιάτες αγωνιστές*, Αδούλωτη Μάνη, Αρεόπολη 2008· Γιάννης Σπανός, *Κύπρος, 800 χρόνια αντιστάσεων. Οι Κύπριοι εθελοντές στους εθνικούς αγώνες. Οι Κύπριοι στην Επανάσταση του 1821*, Ιωνικές Εκδόσεις, Λευκωσία 2008· Αθανάσιος Τζώρτζης, *Ιστορικό λεξικό της επαρχίας Καλαβρύτων*, τ. 1-7, Αθήνα 2014-2016· Νικόλαος Παπασικονόμου, *Προσωπογραφία αγωνιστών του 1821 από τη Χαλκιδική και τη Θεσσαλονίκη*, ΕΜΣ, Θεσσαλονίκη 2016.

αποζημίωση, την περίθαλψη και την τήρηση των αγωνιστών, αλλά και της σχετικής γραφειοκρατίας. Άλλη μια αμυδρά ή επιλεκτικά φωτισμένη πτυχή είναι η σημασία των διπλωμάτων, των ποικίλων πιστοποιητικών και των μαρτυριών «επισήμων» ανδρών για την αποκατάσταση των συναγωνιστών τους. Καταλήγοντας, εξάλλου, στην επιβεβαίωση της καθοριστικής συμβολής ατόμων και συνόλων στον Αγώνα, οι επί των αριστείων ιστοριοδιφικές αναζητήσεις δεν υποκαθιστούν την ιστορική έρευνα. Συνεπώς, ζητούμενο παραμένει η μελέτη του αριστείου ως μέσου μαζικής, διαβαθμισμένης τήρησης, συστατικού της ταυτότητας και μήτρας προνομιών.

Δεδομένων των προκλήσεων, η έρευνα άρχισε από το Αρχείο Αριστείων. Από τη μελέτη των πρώτων φακέλων προέβλεπε ως ανταποδοτική απαίτηση του κόσμου των συντακτών και των παραληπτών των εγγράφων η προσέγγισή τους ως διακριτής, πολυσυλλεκτικής «νησίδας» του εθνικού κράτους και διασταλτικά του έθνους. Ποιες ήταν όμως οι συνιστώσες ομάδες, ποιοι οι ηγέτες και ποιοι οι όροι «πολιτογράφησης» στη «νησίδα» των αγωνιστών; Ποια ήταν η θέση των διαφόρων μερών στις διαδικασίες αναγνώρισης και επιβράβευσης της προσφοράς; Σε αυτά τα ερωτήματα απαντούν, όπως θα αναλυθεί, οι ίδιοι οι αγωνιστές με τον λόγο τους. Ο λόγος αυτός αντανακλά, επίσης, την αυξανόμενη αγωνία ενώπιον των επαναλαμβανόμενων διαψεύσεων και της βαθμιαίας συρρίκνωσης της επιρροής τους.

ΑΝΤΑΜΟΙΒΕΣ ΤΩΝ ΑΓΩΝΙΣΤΩΝ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ 1828-1844

Πώς πορεύτηκαν μετά την Επανάσταση του 1821 οι συντελεστές της; Πώς αντιμετώπισε το ελληνικό κράτος τους άνδρες και τις γυναίκες που συνέβαλαν στην Παλιγγενεσία; Ποιες ανταμοιβές επιφύλαξε στους κάθε λογής συντελεστές της, δηλαδή στους πολεμιστές, τους πολιτικούς, τους «εσωτερικούς πιστωτές» και τους πολεμοπαθείς, αυτόχθονες και ετερόχθονες;

Το ανά χείρας βιβλίο επικεντρώνεται στο «εργαστήριο» των πολιτικών ανταμοιβών, την πρώτη μετεπαναστατική περίοδο 1828-1844, παρουσιάζοντας διεξοδικά τα κύρια μέσα υλικής και ηθικής επιβράβευσης που προσέφερε η ελληνική πολιτεία στους αγωνιστές. Ταυτόχρονα, εξηγεί πώς εκείνες οι πολιτικές έγιναν πρόκριμα για ανταμοιβές του κράτους και σε μεταγενέστερους πολέμους του έθνους έως τον 20ό αιώνα.

Το παιχνίδι των ανταμοιβών είχε δύο πλευρές: τα αιτήματα των συντελεστών και την ιδεολογία των κρατικών πολιτικών. Ανάμεσά τους παρεμβάλλονταν ζένοι παράγοντες, προσωπικές συμπάθειες και αντιπάθειες, ιδιοτελή συμφέροντα, κοινωνικές διαφορές, εθνικές επιδιώξεις. Η πολυδαίδαλη ιστορία των ανταμοιβών αναβλύζει μέσα από πληθώρα πηγών, συνδυαστικά δοσμένων με τρόπο που αναδεικνύει τις αλληλεπιδράσεις αγωνιστών και κυβερνήσεων, ιδιωτικού και δημόσιου λόγου, δόξας και αγωνίας, αναγνώρισης και διαψεύσεων που πάντα χαρακτηρίζουν τη μετάβαση από την έξαρση των εθνικών αγώνων στους συμβιβασμούς και τον πραγματισμό της επόμενης ημέρας.

σειρά ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ & ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

Η σειρά περιλαμβάνει έργα Ελλήνων και ξένων συγγραφέων για την ελληνική, ευρωπαϊκή και παγκόσμια ιστορία, με διεξοδική και αδογματίστη ματιά. Οι αναζητήσεις του σήμερα συνδέονται με γεγονότα, ιδέες και δυναμικές του παρελθόντος. Η σειρά αναδεικνύει την Ιστορία ως ζωντανό κομμάτι των ταυτοτήτων και των αποφάσεων που συνοδεύουν τα βήματά μας στο παρόν και στο μέλλον.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ Ε. ΜΠΟΤΣΙΟΥ Καθηγήτρια Ιστορίας, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

ISBN 978-960-484-759-4

Κωδ. μηχ/σης 25.190

www.epbooks.gr